

Afərin Əli qızı ABBASOVA

Qərbi Kaspi Universiteti,
Psixologiya və Sosial iş kafedrasının dosenti, psixol.ü.f.d.
E-mail: aferin.abbasova@wcu.edu.az

Şəfiqə Ayaz qızı BABAYEVA

Qərbi Kaspi Universiteti, Psixologiya və Sosial iş kafedrasının magistrantı
E-mail: bshafiga2002@gmail.com

DİNDİRMƏNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI VƏ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Dindirmə prosesi cinayət işlərinin araşdırılmasında əsas istintaq hərəkətlərindən biri kimi çıxış edir və həm hüquqi, həm də psixoloji aspektləri özündə birləşdirir. Hüquqi baxımdan dindirmə, prosesual qaydalarla uyğun olaraq aparılmalı, insan hüquq və azadlıqlarına riayət edilməlidir. Cinayət-prosesual qanunvericilik dindirmə zamanı şəxsin ifadə vermək hüququ, müdafiə hüququ və istintaq orqanlarının səlahiyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirir. Psixoloji aspekt baxımından dindirmə zamanı şəxsin yaddaşı, diqqəti, emosional vəziyyəti və motivasiyası böyük rol oynayır. Dindirilən şəxsin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri onun verdiyi ifadənin dəqiqliyini və etibarlılığını müəyyən edir. Şahid və şübhəliyə ifadələrinə psixoloji təsir üsulları, onların yaddaşının manipulyasiya olunmaması və emosional təzyiqlərdən qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi baxımdan dindirmə metodu müxtəlif dövrlərdə inkişaf etmiş və elmi əsaslara söykənmişdir. XIX əsrdən başlayaraq kriminalistikanın bir sahəsi kimi formalaşmış və müasir dövrdə kriminologiya, hüquq və psixologiya elmlərinin vəhdətində tədqiq edilir. Məşhur alimlərdən Gudjonsson, Inbau, Kassın və Loftus dindirmə prosesinin psixoloji təsir mexanizmlərini araşdıraraq şahid ifadələrinin etibarlılığını və yalanın aşkarlanması metodlarını təkmilləşdirmişlər. Müasir dövrdə kriminalistikada süni intellektin tətbiqi, poliqraf və neyropsixoloji metodlar kimi yeni yanaşmalar dindirmə prosesinin daha dəqiq və effektiv aparılmasına imkan yaradır. Dindirmənin elmi əsaslarla aparılması üçün hüquqsünaslar və kriminalistlər psixoloji yanaşmaları nəzərə alaraq ifadələrin obyektivliyini təmin etməlidirlər.

Açar sözlər: dindirmə, cinayət prosesi, istintaq hərəkəti, psixoloji proses, şahid, zərərçəkmiş.

UOT: 159.9

DOI: <https://doi.org/10.54414/PIFG2249>

Giriş

Dindirmə hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində mühüm rol oynayan proseslərdən biridir və onun effektivliyi istintaqın uğurla aparılmasına birbaşa təsir göstərir. Dindirmənin yalnız hüquqi cəhətdə deyil, eyni zamanda psixoloji aspektlərinin də nəzərə alınması prosesi daha məhsuldar və obyektiv etməyə kömək edir. Cinayətkarların və şahidlərin ifadələrinin dəqiqliyi psixoloji amillərdən asılıdır, bu isə istintaqçının onların fərdi xüsusiyyətlərini dərk etməsinə tələb edir. Yalanın aşkar edilməsi və informasiyanın doğruluğunun yoxlanılması psixoloji texnikalar vasitəsilə

mümkün olur. Müasir dövrdə istintaq metodlarının inkişafı dindirmə texnikalarının da təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Dindirmə zamanı fərqli şəxsiyyət tipləri ilə ünsiyyət qurmaq tələb olunur və hər bir şəxsin fərqli emosional reaksiyalar verməsi psixoloji yanaşmanı vacib edir. Şübhəli və şahidlərin yaddaş mexanizmlərinin necə işlədiyini anlamaq verilən ifadələrin nə dərəcədə etibarlı olduğunu qiymətləndirməyə kömək edir. Bəzi hallarda insanlar hadisələri qeyri-dəqiq xatırlaya və ya bilmədən yanlış məlumat verə bilərlər, bu isə dindirmənin psixoloji aspektlərini daha da

əhəmiyyətli edir. İstintaqçının sualları necə qurması və hansı üslubda danışması ifadələrin doğruluğuna təsir edən əsas faktorlardandır. Psixoloji manipulyasiya və təsir üsulları bəzi hallarda dindirmənin nəticələrini dəyişə bilər, buna görə də istintaqçılar etik çərçivələr daxilində psixoloji təsirdən istifadə etməyi öyrənməlidirlər. Dindirilən şəxslərin stress səviyyələri onların verdiyi məlumatların keyfiyyətini birbaşa müəyyənləşdirir. Yüksək emosional gərginlik altında olan şəxslər bəzən qeyri-dəqiq və ya təhrif olunmuş ifadələr verə bilərlər. Dindirmə zamanı psixoloji rahatlıq təmin edildikdə ifadələrin daha dəqiq və ətraflı olması mümkündür. Kriminalistik psixologiya dindirmənin səmərəliliyini artırmaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə edir. Yalanın müəyyənləşdirilməsi üçün qeyri-verbal davranışın analizi, səs tembrini və mikroifadələrin öyrənilməsi geniş tətbiq edilir. Bəzi hallarda şübhəli şəxslər şüurlu şəkildə yalan danışır, lakin onların bədən dili bu yalanı aşkar etməyə kömək edə bilər. Dindirmə prosesi yalnız hüquqi baxımdan deyil, həm də etik və humanist aspektlərdən də diqqətlə planlaşdırılmalıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, effektiv dindirmə metodları hüquq-mühafizə sistemində uğurlu istintaq üçün əsas şərtlərdən biridir. Müxtəlif ölkələrdə dindirmə texnikalarının inkişafı sahəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, psixoloji yanaşmaların tətbiqi ifadələrin keyfiyyətini artırır. Dindirmə zamanı istifadə edilən sual növləri və onların ardıcılığı ifadələrin obyektivliyini təmin edən əsas amillərdən biridir. Bəzi insanlar qorxu və təzyiq altında ifadələrini dəyişdirə və hətta günahsız olduqları halda belə özlərini günahkar kimi göstərə bilərlər. İstintaqçının peşəkarlığı burada mühüm rol oynayır, çünki onun empatiya və psixoloji bilikləri ifadələrin manipulyasiyasının qarşısını ala bilər. Dindirmə zamanı insanların diqqət və hafizə imkanlarının necə işlədiyini bilmək səhv nəticələrin qarşısını almağa kömək edir. Hər bir insanın fərdi psixoloji xüsusiyyətləri onun verdiyi məlumatın etibarlılığını müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir.

Əsas hissə

Dindirmə prosesində psixoloji təsir ifadə verən şəxsin məlumatları daha dəqiq və obyektiv təqdim etməsinə kömək edən əsas amillərdən biridir. İnsan psixologiyasının dərinliklərini anlamaq istintaqçının dindirilən şəxsin davranışını düzgün şərh etməsinə və ona uyğun strategiya seçməsinə şərait

yaradır. Psixoloji təsirin məqsədi yalnız informasiya əldə etmək deyil, eyni zamanda ifadə verən şəxsin emosional vəziyyətini balansda saxlamaqdır. İnsanların yaddaşı mükəmməl deyil və psixoloji gərginlik altında onların ifadələri dəyişə bilər, buna görə də dindirmə zamanı psixoloji rahatlıq təmin edilməlidir. Şübhəli və şahidlər dindirmə zamanı müxtəlif emosional reaksiyalar verə bilər və bu reaksiyalar istintaqın gedişatına təsir göstərə bilər. İnsan beyninin stressə verdiyi cavab reaksiyaları bəzən həqiqəti gizlətmək niyyəti olmadan yalan ifadələrə səbəb ola bilər. Dindirmə zamanı istifadə olunan psixoloji üsullar ifadə verən şəxsin real faktları mümkün qədər aydın şəkildə təqdim etməsinə kömək etməlidir. Yalanın müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq edilən üsullar qeyri-verbal jestlər, mimikalar və səs tonunun təhlilinə əsaslanır. Dindirilən şəxsin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması istintaqçının düzgün suallar verməsini və ifadə verən şəxsi rahat hiss etməsinə təmin edir. Hər bir insanın fərqli psixoloji xüsusiyyətlərə malik olması onların dindirmə prosesində verdiyi reaksiyaların da müxtəlif olmasına gətirib çıxarır. Ekstravert tipli insanlar ifadə verməyə daha açıq olduqları halda, introvert tipli şəxslər suallara daha ehtiyatla cavab verirlər. Psixoloji təsirin effektiv olması üçün dindirilən şəxsin stress səviyyəsi nəzərə alınmalı və emosional manipulyasiya minimal səviyyəyə endirilməlidir. [3, səh. 57-70]

İstintaqçının bədən dili, danışqı tərzini və səs tonu dindirilən şəxsin ifadəyə yanaşmasına ciddi təsir edir. Yüksək təzyiq altında aparılan dindirmələr bəzi hallarda şəxsin həqiqəti gizlətməsinə və ya qeyri-dəqiq məlumat verməsinə səbəb ola bilər. Şahidlər bəzən öz təhlükəsizlikləri ilə bağlı narahatlıq keçirə bilərlər və bu faktor onların ifadələrinin doğruluğuna təsir edə bilər. Effektiv dindirmə üçün şəxsiyyətin xarakterik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun keçmiş təcrübələri və psixoloji travmaları da nəzərə alınmalıdır. Dindirmə zamanı tətbiq olunan psixoloji təsir metodları fərqli taktikalara əsaslanır və bu taktikalar ifadə verən şəxsin xarakterinə uyğun seçilməlidir. Emosional təsir altında olan insanlar hadisələri daha dramatik və ya təhrif olunmuş şəkildə təsvir edə bilərlər. İstintaqçılar yalnız əldə olunan informasiyanı yox, həm də dindirilən şəxsin ifadə vermə motivasiyasını analiz etməlidirlər. İnsanlar

psixoloji manipulyasiyaya fərqli reaksiya verdikləri üçün dindirmə zamanı universal yanaşmalar işləməyə bilər. Psixoloji təsirin effektivliyini artırmaq üçün istintaqçılar empatiya göstərməli və ifadə verən şəxslə psixoloji bağ qurmalıdırlar. Dindirmə prosesində manipulyativ üsullardan sui-istifadə edildikdə ifadələrin doğruluğuna mənfi təsir göstərə bilər. Məhkəmə psixologiyası dindirmə prosesində insan psixikasının əsas mexanizmlərini tədqiq edir və bu sahədə aparılan araşdırmalar hüquq-mühafizə orqanlarının işinə töhfə verir. Yaddaşın xüsusiyyətləri nəzərə alınmadıqda insanlar şüursuz şəkildə hadisələri təhrif edə bilərlər. Dindirmə zamanı açıq sualların istifadə olunması insanın yaddaşını aktivləşdirir və daha ətraflı ifadə verməsinə kömək edir. Qapalı suallar isə ifadə verən şəxsin cavablarını məhdudlaşdırır və bəzən qeyri-dəqiq informasiyaya səbəb olur. Psixoloji təsirin ən mühüm elementlərindən biri dindirilən şəxsin rahatlığını təmin etmək və onu qorxu hissindən azad etməkdir. Bəzi hallarda ifadə verən şəxslər sosial təsir altında həqiqəti gizlədə bilərlər və bu, istintaqçının xüsusi psixoloji bacarıqlar tələb etməsinə gətirib çıxarır. [2, səh. 40-44]

Dindirmə zamanı şəxsin stress səviyyəsinin azaldılması üçün sakit və neytral atmosfer yaradılmalıdır. Dindirmə prosesində emosional təzyiqin yüksək olması bəzi insanlarda yaddaşın bloklaşmasına və hadisələri xatırlamaqda çətinlik çəkməyə səbəb ola bilər. İnsanların şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin düzgün təhlili dindirmənin gedişatını daha məhsuldar edə bilər. Dindirmə zamanı insanın emosional vəziyyətinin tənzimlənməsi ifadələrin daha dəqiq və etibarlı olmasına şərait yaradır. Dindirmə prosesində istintaqçının psixoloji biliklərə sahib olması onun effektiv kommunikasiya qurmasına imkan verir. İnsan psixologiyası fərqli situasiyalarda müxtəlif reaksiyalar verdiyi üçün dindirmə taktikası hər vəziyyətə uyğun dəyişdirilməlidir. Yalan danışan şəxslərin davranış modelləri və psixoloji göstəriciləri tədqiq edildikdə onların yanlış məlumat verməsini müəyyənləşdirmək mümkün olur. İnsanların emosional vəziyyətləri onların yaddaşına və hadisələri necə xatırladığına təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Dindirmə prosesində aparılan psixoloji təhlillər ifadə verən şəxsin nə dərəcədə səmimi olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. İnsanların üz ifadələri, səs tonları və jestləri onların ifadələrinin doğruluğunu qiymətləndirmək üçün mühüm

siqnallar verə bilər. Psixoloji təsirin düzgün tətbiqi hüquqi proseslərin daha ədalətli və obyektiv aparılmasını təmin edə bilər. Dindirmə zamanı tətbiq olunan psixoloji metodlar yalnız ifadələrin dəqiqliyini yox, həm də insanların hüquqlarının qorunmasını təmin etməlidir. Bütün bu amillər göstərir ki, dindirmə zamanı psixoloji təsirin tətbiqi və şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması istintaqın uğurla aparılması üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Dindirmə prosesi zamanı emosional vəziyyət, fərdi xüsusiyyətlər və yaddaş mexanizmləri düzgün analiz edildikdə ifadələrin obyektivliyi artır. Hüquq-mühafizə orqanlarının psixoloji yanaşmaları mənimsəməsi onların istintaq prosesində daha dəqiq və effektiv nəticələr əldə etməsinə imkan yaradır. [6, səh. 68-82]

Dindirmə prosesində yaddaşın rolu ifadə verən şəxsin hadisələri nə dərəcədə dəqiq və detallı xatırlaya bilməsi ilə əlaqəlidir. İnsan yaddaşı statik deyil, zamanla dəyişir və müəyyən təsirlərə məruz qalaraq bəzi detalları unutmaq və ya təhrif etmək meyli göstərir. Hadisənin baş verdiyi andan dindirmə prosesinə qədər keçən müddət yaddaşın dəqiqliyinə birbaşa təsir göstərir. Yaddaşın selektiv olması dindirilən şəxsin yalnız diqqət yetirdiyi məqamları xatırlamasına və digər detalların unudulmasına səbəb ola bilər. Hadisə zamanı yaşanan emosional vəziyyət yaddaşın saxladığı informasiyanın keyfiyyətini formalaşdırır və yüksək emosional gərginlik bəzi detalları daha aydın yadda saxlamağa, digərlərini isə unutmaya gətirib çıxara bilər. Dindirmə zamanı diqqətin idarə olunması istintaqçının ifadə verən şəxsin nə dərəcədə obyektiv cavablar verdiyini müəyyən etməsinə kömək edir. Diqqət dağınıqlığı yaşayan insanlar sualları düzgün başa düşmədiklərinə görə hadisələri qarışdırır və ifadələrində uyğunsuzluqlara yol verə bilərlər. Diqqətin yönləndirilməsi üçün istintaqçı sualları sistemli şəkildə verməli və ifadə verən şəxsin əsas məsələyə fokuslanmasını təmin etməlidir. Dindirmə zamanı ifadə verən şəxsin diqqətini yayındıracaq kənar amillərin aradan qaldırılması ifadələrin dəqiqliyini artırır. İnsan beyнинin informasiyanı qavrama və analiz etmə sürəti müxtəlif olduğu üçün dindirmə prosesi fərdi yanaşma tələb edir. Emosiyalar dindirmə prosesində ifadə verən şəxsin həm yaddaşına, həm də diqqətinə təsir edən mühüm amillərdən biridir. Yüksək stres altında olan insanlar hadisələri şişirdərək və ya natamam formada təsvir edə bilərlər. Qorxu, narahatlıq və ya

günahkarlıq hissi bəzi hallarda ifadələrin doğruluğuna mənfi təsir göstərə bilər. Dindirmə zamanı istintaqçının neytral və nəzakətli yanaşması ifadə verən şəxsin emosional vəziyyətini sabit saxlamağa kömək edir. Empatiya göstərən istintaqçılar ifadə verən şəxsin rahat danışmasını təmin edərək daha çox və daha doğru informasiya əldə edə bilərlər. Dindirilən şəxsin motivasiyası onun ifadələrinin xarakterini və dindirmə zamanı nümayiş etdirdiyi davranış modellərini müəyyən edir. İnsanların ifadə verməyə könüllü olub-olmaması onların motivasiyasının mahiyyətini anlamaq üçün əsas göstəricidir. Şahidlər adətən obyektiv informasiya verməyə meyilli olsalar da, bəzi hallarda sosial və ya şəxsi maraqlar onları müəyyən detalların gizlədilməsinə sövq edə bilər. Şübhəliyə motivasiyası onların özlərini qorumaq, məsuliyyətdən yayınmaq və ya hadisələri təhrif etmək istəkləri ilə bağlı ola bilər. Zərərçəkmişlərin motivasiyası isə onların yaşadıkları hadisəyə emosional yanaşmalarına görə dəyişə bilər və bu, ifadələrində subyektiv elementlərin artmasına gətirib çıxara bilər. [4, səh. 60-74]

Dindirmə zamanı müşahidə edilən davranış modelləri ifadə verən şəxsin psixoloji vəziyyətindən və motivasiyasından asılı olaraq fərqlənir. Bəzi şəxslər dindirmə zamanı açıq və əməkdaşlığa meyilli davranış sərgiləyir, bu da istintaq üçün daha dolğun informasiya əldə etməyə imkan yaradır. Digər şəxslər isə müdafiəedici və ya passiv davranış nümayiş etdirərək informasiyanı məhdud şəkildə təqdim edirlər. Bəzi hallarda ifadə verən şəxslər aqressiv və ya manipulyativ davranış nümayiş etdirə bilər ki, bu da istintaqçının diqqətini yayındıra bilər. Susqunluq, göz kontaktından qaçınma və ya qeyri-müəyyən cavablar verilməsi ifadə verən şəxsin müəyyən detalları gizlətməyə çalışdığını göstərə bilər. Dindirmə prosesində fərqli motivasiyalara malik insanların yanaşmalarını təhlil etmək üçün istintaqçılar psixoloji biliklərə sahib olmalıdırlar. Şəxslərin emosional reaksiyalarını və davranış tərzlərini düzgün təhlil etməklə onların ifadələrinin etibarlılığını müəyyən etmək mümkündür. Dindirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması sualların verilmə tərzini və istintaqçının yanaşmasını fərdiləşdirməyə imkan verir. Fərqli davranış modellərinə malik şəxslərdən optimal şəkildə informasiya almaq üçün dindirmə strategiyaları çevik və adaptiv olmalıdır. İnsanların yaddaşına,

diqqətinə və emosional vəziyyətinə təsir göstərən amillər nəzərə alındıqda dindirmə daha məhsuldar olur. Dindirmə zamanı yaddaşın zəifliyi və ya emosional təsirlər nəticəsində yaddaşın dəyişkənliyi bəzi hallarda ifadələrin doğruluğuna şübhə yarada bilər. Diqqətin cəmlənməsi üçün ifadə verən şəxslərə suallar sistemli şəkildə təqdim edilməli və onların konkret məqamları xatırlaması üçün kömək edilməlidir. Emosional təsirlərin minimuma endirilməsi ifadə verən şəxslərin obyektiv cavablar verməsinə imkan yaradır. İstintaqçılar psixoloji manipulyasiya və emosional təsirlərin ifadələrin məzmununa necə təsir etdiyini bilməli və dindirmə prosesini etik çərçivədə aparmalıdırlar. Yaddaşın və diqqətin effektiv işləməsi üçün dindirmə mühitinin sakit və stresssiz olması vacibdir. Dindirmə prosesi zamanı şəxs müəyyən təzyiq altında olsa, bu, onun hadisələri səhv xatırlamasına və yanlış ifadələr verməsinə səbəb ola bilər. Şəxsin davranış modelləri onun keçmiş təcrübələri, sosial statusu və psixoloji xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Bəzi şəxslər dindirmə zamanı dominant və özünə inamlı görünsə də, digərləri qorxulu və ya tərəddüdlü şəkildə ifadə verə bilər.

Dindirmə zamanı ifadələrin məzmunu ilə yanaşı, ifadə verən şəxsin qeyri-verbal siqnalları da diqqətlə təhlil edilməlidir. Bədən dili, üz ifadələri və jestlər ifadə verən şəxsin emosional vəziyyəti və həqiqəti nə dərəcədə düzgün ifadə etdiyini göstərən mühüm amillərdir. İstintaqçının davranışı dindirmə prosesinin uğuruna təsir edən əsas amillərdən biridir və onun peşəkar yanaşması ifadə verən şəxsin daha açıq danışmasına imkan yaradır. Dindirmə zamanı empatik yanaşma nümayiş etdirən istintaqçılar ifadə verən şəxslərin özlərini daha rahat hiss etməsinə və obyektiv informasiyanı təqdim etməsinə kömək edirlər. İnsanların yaddaşı və diqqəti dindirmə prosesində bir-biri ilə sıx bağlı olan və qarşılıqlı təsir göstərən amillərdir. Dindirmə zamanı emosiyaların nəzərə alınmaması ifadələrin dəqiqliyini azalda bilər. Şəxsin motivasiyasının və davranış modelinin düzgün təhlili istintaq prosesinin effektivliyini artırır. Dindirmənin psixoloji aspektləri nəzərə alınmadan aparılması ifadələrin etibarlılığına mənfi təsir göstərə bilər. Yaddaşın, diqqətin və emosiyaların düzgün idarə edilməsi dindirmə prosesini daha məhsuldar və obyektiv edir. [6, səh. 31-41]

Dindirmə prosesinin elmi tədqiqi hüquq, psixologiya və kriminalistika sahələrində əsaslı araşdırmalara söykənir. Dindirmənin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır və ilkin cəmiyyətlərdə informasiya əldə etmək məqsədilə müxtəlif sorğu metodlarından istifadə edildiyi məlumdur. Antik dövrdə Yunanıstan və Romada dindirmə əsasən şahidlərin ifadələrinin təhlili və məhkəmə prosesində sübut kimi qəbul edilməsi ilə xarakterizə olunurdu. Orta əsrlərdə inkvizisiya məhkəmələri dindirməni daha sərt üsullarla həyata keçirir və ifadələrin doğruluğunu təsdiqləmək üçün müxtəlif psixoloji və fiziki təsirlərdən istifadə edirdi. Yeni dövrdə dindirmə hüquqi və etik prinsiplər əsasında formalaşaraq müasir istintaq metodologiyasının əsas hissəsinə çevrildi. XIX əsrdə psixologiyanın inkişafı ilə dindirmə zamanı insan psixikasının təsir mexanizmləri öyrənilməyə başlandı. Kriminal psixologiyanın banilərindən sayılan Çezare Lombrozo cinayətkarların ifadəvermə xüsusiyyətlərini təhlil edərək onların psixoloji tipologiyasını müəyyən etməyə çalışmışdır. Sigmund Freud insanın şüuraltı faktorlarının ifadələrə təsir etdiyini vurğulayaraq dindirmə prosesində psixozanaliz metodlarının tətbiqinin mümkünlüyünü nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır. [8, səh. 31-45]

XX əsrin birinci yarısında ABŞ və Avropada kriminal psixologiya sahəsində aparılan araşdırmalar dindirmənin metod və texnikalarının daha da təkmilləşməsinə səbəb oldu. Hugo Münsterberg ifadələrin doğruluğunun psixoloji aspektlərini öyrənərək şahid ifadələrinin etibarlılığını şübhə altına alan ilk alimlərdən biri olmuşdur. O, yaddaşın dəyişkənliyini nəzərə alaraq şahidlərin və şübhəliyələrin ifadələrinin obyektiv qiymətləndirilməsinin çətinliyini göstərmişdir. John Reid isə ABŞ-da dindirmə metodologiyasını sistemləşdirərək istintaqçılar üçün strukturlaşdırılmış sualvermə texnikalarını hazırlamışdır. XX əsrin ikinci yarısında dindirmə psixologiyasına daha çox diqqət yetirilmiş və ifadə verən şəxslərin manipulyativ davranışları, yalan söyləmə strategiyaları və stress reaksiyalarının tədqiqinə başlanılmışdır. Elizabeth Loftus yaddaşın manipulyasiya edilə bilən xüsusiyyətini eksperimental olaraq sübut edərək ifadələrin təhrif olunma ehtimalını nümayiş etdirmişdir. Onun araşdırmaları göstərmişdir ki, insan yaddaşı yeni informasiyalarla asanlıqla dəyişdirilə bilər və dindirmə zamanı yönləndirilmiş suallar ifadələrin qeyri-dəqiqliyinə səbəb ola

bilər. Müasir dövrdə dindirmənin tədqiqi istiqamətləri əsasən neyropsixologiya, kriminalistika və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi üzərində cəmlənmişdir. Neyropsixoloji araşdırmalar göstərir ki, ifadə verən şəxslərin beyin aktivliyi və emosional reaksiyaları onların verdiyi məlumatların etibarlılığını müəyyən etməyə kömək edə bilər. Fənlərarası yanaşmaların geniş tətbiqi ilə dindirmə texnikalarının effektivliyi artırılmışdır. Daniel Kahneman və Amos Tversky-nin qərar qəbul etmə və idrak meyilləri ilə bağlı apardıqları araşdırmalar dindirmə zamanı insan düşüncəsinin necə işlədiyini daha yaxşı anlamağa imkan vermişdir. [6, səh. 46-56]

Son onilliklərdə süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyaları dindirmə prosesinin avtomatlaşdırılmasına və psixoloji analiz imkanlarının genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Nitqin analizini aparan proqramlar ifadə verən şəxslərin səs tonunda və danışq ritmində olan dəyişiklikləri müəyyən edərək onların yalan söyləmə ehtimalını qiymətləndirməyə kömək edir. Eyni zamanda, göz hərəkətləri və bədən dilinin avtomatik analiz edilməsi dindirmə zamanı psixoloji təsirin öyrənilməsinə yeni perspektivlər açmışdır. Dindirmənin tədqiqi istiqamətləri həmçinin ifadə verən şəxslərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almağa əsaslanır. Şəxsiyyət tipləri üzrə aparılan araşdırmalar müxtəlif insanların fərqli sualvermə texnikalarına necə reaksiya verdiyini müəyyən etməyə imkan yaradır. Extrovert və introvert şəxslərin dindirmə zamanı müxtəlif yanaşmalara ehtiyacı olduğu aşkar edilmişdir. Məsələn, extrovert insanlar daha açıq ifadələr verdiyi halda, introvert şəxslər qapalı davranış sərgilədikləri üçün daha ehtiyatlı sualvermə texnikalarına ehtiyac duyulur. Dindirmənin inkişafı beynəlxalq hüquq sistemlərinin insan hüquqlarına əsaslanan yanaşmaları ilə də sıx bağlıdır. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları dindirmə zamanı psixoloji təzyiqin istifadəsinə qadağa qoymuş və ifadələrin könüllü verilməsini əsas prinsip kimi müəyyən etmişdir. ABŞ-da Miranda qaydaları ifadə verən şəxslərin hüquqlarını qorumaq məqsədilə tətbiq edilərək dindirmə prosesinin etik çərçivədə aparılmasını təmin etmişdir. Kriminalistika sahəsində aparılan son tədqiqatlar dindirmə zamanı psixoloji təsirin manipulyativ və ya etik yanaşmalarla necə idarə oluna biləcəyini öyrənməyə yönəlmişdir. Motivasiya əsaslı dindirmə

texnikaları ifadə verən şəxsin könüllü informasiya verməsini stimullaşdırmağa çalışır və zorakı metodların istifadəsini aradan qaldırır. Konstruktiv yanaşmalar göstərir ki, ifadə verən şəxslərlə empatik ünsiyyət daha doğru və detallı məlumatlar əldə etməyə kömək edir. Dindirmə metodlarının tədqiqi sahəsində aparılan təhlillər göstərir ki, ifadə verən şəxslərin emosional vəziyyəti, yaddaş xüsusiyyətləri və motivasiyaları nəzərə alındıqda dindirmənin effektivliyi artır. Fərqli elmi yanaşmaların integrasiyası dindirmə prosesinin həm hüquqi, həm də psixoloji aspektlərinin daha dərinlən öyrənilməsinə şərait yaradır. Gələcək tədqiqatlar dindirmə prosesində neyrobiologiya və süni intellektin tətbiq imkanlarını daha da genişləndirə bilər. Dindirmə sahəsində davam edən elmi araşdırmalar hüquq mühafizə orqanlarının ifadələrin etibarlılığını daha dəqiq qiymətləndirməsinə və istintaq prosesinin obyektivliyini artırmasına kömək edəcəkdir. [6, səh. 46-61]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. AR DİN Polis Akademiyası "Dindirmə taktikası" Monoqrafiya. Bakı 2009
2. Sarıclinskaya K.Q və Abbasova İ.S. Kriminalistika: Dərslik – Yenidən işlənmiş, əlavə və

dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşri. Bakı, Hüquq Yayın Evi 2021

3. İsmayılov E.A. Kriminalistika və təhqiqat metodları. Bakı: Hüquq Evi, 2019
4. Həsənov A.M. Cinayət hüququ və kriminalistika: nəzəri və praktiki yanaşmalar. Bakı: Elm və Təhsil, 2020
5. Əsədov R.M. Psixologiyanın kriminalistikada tətbiqi. Bakı: Maarif, 2018
6. Samaha A., Criminal Justice: A Brief Introduction. 11th edition. Belmont: Wadsworth Cengage Learning, 2019
7. Siegel L.J. Criminalistics: An Introduction to Forensic Science. 12th edition. Upper Saddle River: Pearson, 2018
8. Gudjonsson G.H. The Psychology of Interrogations and Confessions: A Handbook. Wiley, 2003
9. Inbau F.E., Reid J.E., Buckley J.P., Jayne B.C. Criminal Interrogation and Confessions. 5th edition. Jones & Bartlett Learning, 2013
10. Kassin S.M., Drizin S.A., Grisso T., Gudjonsson G.H., Leo R.A., Redlich A.D. Police-Induced Confessions: Risk Factors and Recommendations. Law and Human Behavior, 2010

Aferin Ali ABBASOVA

Western Caspian University,

Associate Professor at the Department of Psychology and Social Work, Ph.D.

E-mail: aferin.abbasova@wcu.edu.az

Shafiga Ayaz BABAYEVA

Master's student at the Department of Political Science, Psychology and Social Work,
Western Caspian University

E-mail: bshafiga2002@gmail.com

PSYCHOLOGICAL BASIS OF INTERROGATION AND RESEARCH DIRECTIONS

Summary

The interrogation process acts as one of the main investigative actions in the investigation of criminal cases and combines both legal and psychological aspects. From a legal point of view, interrogation must be conducted in accordance with procedural rules, and human rights and freedoms must be observed. Criminal procedural legislation clearly defines the right of a person to testify during interrogation, the right of defense, and the powers of the investigative bodies. From a psychological point of view, a person's memory, attention, emotional state, and motivation play a major role during interrogation. The individual psychological characteristics of the interrogated person determine the accuracy and reliability of his or her testimony. Methods of psychological influence on the testimony of witnesses and suspects, the prevention of manipulation of their memory, and protection from emotional pressure are of great importance.

Historically, the interrogation method has developed in different periods and is based on scientific foundations. It has been formed as a field of criminalistics since the 19th century and is currently studied in the unity of the sciences of criminology, law, and psychology. Famous scientists Gudjonsson, Inbau, Kassin and Loftus have studied the psychological mechanisms of the interrogation process and improved the reliability of witness statements and lie detection methods. In modern times, the application of artificial intelligence in forensics, new approaches such as polygraph and neuropsychological methods allow for more accurate and effective interrogation. In order to conduct interrogation on a scientific basis, lawyers and criminologists must ensure the objectivity of statements by taking into account psychological approaches.

Key words: interrogation, criminal process, investigative action, psychological process, witness, victim.

Аферин Ели АББАСОВА

Доцент кафедры Психологии и Социологии
Западно-Каспийского Университета, доктор философских наук
E-mail: aferin.abbasova@wcu.edu.az

Шафига Айаз БАБАЕВА

Магистрант кафедры Психологии и Социальной работы Западно-Каспийского университета
E-mail: bshafiga2002@gmail.com

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ДОПРОСА И НАПРАВЛЕНИЯ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

Резюме

Допрос выступает одним из основных следственных действий при расследовании уголовных дел и сочетает в себе как юридические, так и психологические аспекты. С юридической точки зрения допрос должен проводиться в соответствии с процессуальными нормами, при этом должны соблюдаться права и свободы человека. Уголовно-процессуальное законодательство четко определяет право лица давать показания на допросе, право на защиту, полномочия следственных органов. С психологической точки зрения, во время допроса важную роль играют память, внимание, эмоциональное состояние и мотивация человека. Индивидуально-психологические особенности допрашиваемого человека определяют точность и достоверность его показаний. Большое значение имеют методы психологического воздействия на показания свидетелей и подозреваемых, предотвращения манипулирования их памятью, защиты их от эмоционального давления. Исторически метод допроса развивался в разное время и базируется на научных основах. Как отрасль криминологии она сформировалась еще в XIX веке, а в настоящее время изучается в единстве криминологии, права и психологии. Известные ученые Гудйонссон, Инбау, Кассин и Лофтус повысили надежность показаний свидетелей и методов обнаружения лжи, исследуя психологические механизмы процесса допроса. В наше время применение искусственного интеллекта в криминалистике, новых подходов, таких как полиграф и нейропсихологические методы, позволяют проводить более точный и эффективный процесс допроса. Для того чтобы допрос проводился на научной основе, юристы и криминалисты должны обеспечить объективность показаний, принимая во внимание психологические подходы.

Ключевые слова: допрос, уголовный процесс, следственное действие, психологический процесс, свидетель, потерпевший.